

JEGYZETEK MIKSZÁTH KÁLMÁN FÉL ÉVTIZEDÉRŐL

B O R I I M R E

„Blaise okosan szól hozzá, könnyedén zsonglörködött az általános kérdésekkel, s szavait szellemes megjegyzésekkel, finom ötletekkel, mulatságos anekdotákkal, híres emberekre vonatkozó célzásokkal fűszerezte.”

Du Garde: Maumort alezredes

1.

A tót atyafiak (1881) és *A jó palócok* (1882) megjelenése utáni időkben Mikszáth Kálmán a friss írói dicsőség és hírnév jötevő fényében sütkérezett. Ebből pedig az is következett, hogy e két kis kötetének az árnyékában maradtak az elkövetkező egy-két év novellái. Mert amit e két kötetrel felmutatott, megismételhetetlennek tűnt szemében. Az útkeresés, a kísérletezés, a hangnem-próbálgatások időszaka következett ezután, s úgy tetszik, mérlegelte, melyik iránynak kötelezze el magát, de még mindig az elnemkötelezettség szabadságában élt: távolságtartó írói viszonyulása témában a dzsentrhez, formában az anekdotához egyaránt erre figyelmeztet. Hogy más irányt is vehetett volna, baráti körének felfogása egyértelműen bizonyíthatja, hiszen Szana Tamásról, Komjáthy Jenőről és Reviczky Gyuláról van szó, kik a modern ízlés áramában éltek.

Többfelé is tekintett, és eljátszott annak gondolatával is, hogy az újabb írásokat *A tót atyafiakhoz* és *A jó palócokhoz* kösse. *A hosszú életűek* című elbeszélését 1882-ben *A tót atyafiak Jasztrabék pusztulására* című elbeszéléséhez kapcsolja: „A híres Gerge Istvánt látogattam meg egyszer. Ösmerhetik a

tekintetes urat az olvasók a »Tót atyafiai«-ból. De fölteszem, hogy nem ösmerik, azért hát elmondom, hogy csendbiztos, de szolgabírói hatáskörrel.” Az utazás *Palócországban* második, *A Palócföld flórája* című írásában a Lapaj kunyhójának a képét találjuk, amely közvetlenül a *Lapaj, a híres dudás* című szövegéhez kapcsolódik; a *Mikor a strkövet hoztuk* című elbeszélése pedig *A jó palócokban* található *Az a pogány Filcsik* című elbeszélésére utal, és kedves hősből új Háry Jánost teremt.

Ez a pályaszakasz az, amelyet Barta János „közbülsőnek” nevez, Király István pedig „középsőnek” mond, és azt állította, hogy ez az időszak „látszólag nyugodt, eseménytelen éveket” hozott.

Változás, egyben továbbfejlődés figyelhető meg műfaji definícióiban is. 1881-ben a rajz a műfaja, s egészen ritka a novella, illetve az elbeszélés megjelölés nála. Az utóbbiak ilyen módon találhatók: „Novella az életből”; „Elbeszélés az iskolai életről”; „Fürdői novella képekben”; „Eredeti novella képekkel”. 1882-ben és a következő években az elbeszélés műfaji megnevezése kerekedik felül, de ír „igaz történetet”, „fotografiát”, „korrajzot”, „adomát”; „eredeti népmesét” is többek között. Mintha nem akarna az anekdotikus történetek elmondása vonzásának engedelmessé válni, mintha nem egyetlen úton akarna járni csupán. Két ponton is megfigyelhető ez: az anekdotához való viszonyában és a dzsentri életről alkotott nézeteiben. Az 1880-as évek első felében még sikerült neki distanciái megőrzése.

„Bolondságok, beszélyek, tréfák, bűnesetek” – sorolja az *Azok a „nyájás olvasók”* című írásában a lehetséges és neki is a keze ügyében lévő műfajokat. A sort természetesen folytathatta volna a legendával, a parabola-mesével, az anekdota és monda differenciált felfogású formáival, a „népmesének” nevezett alakkal, a tárcacikkkel és természetesen a novellával is.

2.

Mikszáth Kálmán már differenciáltan szemlélte műfaját, megkülönböztette az anekdotát az adomától.

Az adoma a szemében a szóbeliség műfaja, és használati értéke is van. A *Mi minden kell a jelöltnek?* című írásában a képviselőjelölt a választási hadjárat eszközei között tudja az adomát:

„– Hát kell-e még valami – kérdém gúnyolódva.

– Hogyne kellene. Okvetlenül meg kell keresnem Németh Albertet.

– Ugyan minek?

– Egypár adomát akarok tőle, amit a vacsorák fölött fogok elmondani.”

Számon tartja, hogy léteznek adomakörök is: Bagi uramról és Nagy Mihályról például. György Lajos, a kitűnő anekdotakutató közli, hogy Mikszáth a *Bagi*

uram frakkban című 1882-es írásában egy „Naszreddin-féle esetét említi meg”. „Bagi uramról és Nagy Mihályról egész adomakör van – írta Mikszáth –, mert igazán nagyon furcsa az, hogy azok a ködmönben járó gatyás emberek, ha igazán akarnak, négylovas hintón járhatnak s habanosz-szivart vághatnak fel dohánynak a makrába.” Értekezik is az adomáról:

„Tima uram a szabadsághős Csányi László inasa volt, somogyi születésű, kit még a katonaságtól hozott magával.

Hű volt urához az önfeláldozásig, de bárgyú a hihetlenségig. A Deák Ferenc-adomáin kívül még egy egész anekdotakör fűződik hozzá a Dunántúlról, s ha valaki valamit elügyetlenkedik, ma is azt mondják azon a környéken: »valóságos Tima vagy«. Tima Jóska neve most már élni fog mindaddig, míg ügyetlen emberek lesznek, tehát örökké” (*Az ország ostobája*).

Ezután Tima-adomák következnek.

Maga az író a *Török Jánosnak való történetek* című kétrészes írásában az anekdotaszerűen elmondott eseményben az adomára utaló következő mondatot is leírta: „Látom a vetkőző Vondrák Jánost. Ezúttal letérdelt az átjáróra, és kezeit összetéve imádkozott, akár Csatár Zsiga a csongrádi templom előtt” (*A halál mint csaló*). Az akkor élő Csatár Zsiga e mondat révén történeti távlatot kapott, noha a Mikszáth kritikai kiadás sem tudja, hogyan is imádkozott Csatár Zsiga a csongrádi templom előtt.

Az anekdotához viszonya ugyanolyan bensőséges, mint amilyen az adomához is, ám gyakrabban nyúl az anekdota, mint az adoma után, s teszi ezt tudatosan, formakezelése egyik módjaként. Az adomát a szóbeliség fokán tartja, az anekdotát nem csupán az írásbeliségbe emeli fel, elszakítva eredeti alapjaitól, hanem szépírói módon eltávolítja a népi és köznépi, illetve nemesi anekdotakincstől, amely különben gazdagon virágzott az irodalom peremvidékein. Mikszáth szemében az anekdota „viselt dolgok leírása” (*Tessék engem becsukatni* címűben 1883-ban), ami azt jelenti, hogy ő is szívesen köti a történetet ismert személyekhez (így Pulszky Ferenchez, Eötvös Károlyhoz, Kállay Bénihez). Ezek a személyek hitelesítik a történetet, igaz voltukon ezek a nevek a pecsét. Ha másképpen nem, hát nevesítések segítségével éri el a kívánt hatást, miként a *Salamon ítélete* című 1882-es írásában látjuk. Ez a nevesítés néha csak egy „szíves házigazdám” fordulat, mint *Az egyetlen genteleman* című 1883-as novellájában, vagy a „tanúja voltam egyszer” novellakezdet *A kaszát vásárló paraszt* című oly nevezetes novellájában. Van ennek egy egészen „énes” változata is: „Mindig nőgatnak, hogy szóljak már hozzá valami tudományos dologhoz is: hátha véletlenül kisül, hogy a tudományokra születtem” (*A statisztika*). Ezekből a kezdetekből bontja ki majd a főjegyző anekdotáját, amelyben a tapasztalt hivatalnok egy perc alatt megadja a megye összes eperfájának a számát – megyei praxis alapján!

Mikszáth az ún. életből vett anekdotákat éppen úgy kedvelte, mint az irodalomban találtakat. Az utóbbira példa *A magyar ördög* című, a Hatvani-anekdotákat egybefogó, köztük olyanok is, amelyek a magyar anekdotakincs szerves részét képezik, hiszen Tóth Béla szentesítette őket nevezetes gyűjteményében. Egy anekdota két variánsának összevetésével rálátni Mikszáth elbeszélő temperamentumára is. Mikszáth a bevezetőnek szánt anekdotákat azért sorakoztatta fel, hogy a „tudós professzor Hatvani István” szerelméről beszélhessen, tehát mesébe ojtotta a közismert anekdotát arról, hogy Hatvani professzor hogyan látta vacsorára Debrecen város urait. Példája ez a részlet annak is, hogy Mikszáth egyszerre „fésülője” is volt a hozzá került anekdotának, s továbbfejlesztője-képzője is, művészi formájának megadója, ha arra az állítására gondolunk, amely szerint az anekdota „sok kézen megy át, míg egy ügyes toll valamely gyűjteménybe megfésülve leteremti” olyan módon, hogy „ember legyen, aki rájőjön honnan keze, honnan lába”. A most szemügyre vett Hatvani-anekdotának szerelmi epizódja pedig Mikszáth leleménye, a készen kapott anekdotaszerkezet bővítése és tragikusra színezése Hatvani István és a főbíró „gyönyörű, szende leánykájának”, Fruzinkának szerelmi története elmondásával.

Anekdotafüzért készített a *Lendl százados és a magyar kormánybiztos* című „regényes képben” 1881-ben, míg az 1883-ban született *A rossz matéria* címűben anekdotát találunk az anekdotában:

„– Hát az jó lesz-e, ha elbeszélem a hat apámat?

– Persze hogy az is jó lesz, s elbeszélte aztán a történetet.”

Mikszáth szövegépítő technikájának az ősképei ezek az anekdotamegfogalmazások. Ezek írásával szinte párhuzamosan elméleti alapvetéssel is kísérletezett. Az 1883-as *Haszonbérlet koromból* című narrációjában találjuk a következő mondatot:

„A szabók ugyanis nem azt tartják, amit esztétikusok, hogy egy nagy regény a nagy alkotás, a szabók azt mondják, hogy a legnagyobb alkotások a kis ruhadarabok, részletek mutatják a mesterkezet, mert a kis ruhadaraboknak többnyire a testhez kell simulniok, annak a kidomborodó árnyai szerint. Mit a bunda? A bunda semmi! Azt meg tudja varrni még a szabóinas is.”

Akkor még egy-egy kisebb elbeszélő szövegében kísérletezett a „kis ruhadarabokból bunda” elv gyakorlati alkalmazásával. Ilyen próbálkozása *A magyarok istene* című. Ebben írta:

„Igen, igen, egész anekdota-kör van az istenről. S ezek mind hazafias adomák, amelyekből kitűnik, hogy mégis ő szent felsége a legnagyobb magyar, s ha valami bajuk van a magyaroknak, óvó palástjával befödi őket, és nyújt feléjük védő kart.

Az egyik adoma arról szól, hogy az isten hálókabátban ült a trónon, amikor roppant éljenzés keletkezett a menny kapuja előtt. Mellette ül Krisztus urunk és Szűz Mária.

- Miféle zaj van? – kérdi az úr Szt. Pétertől kíváncsian.
- Széchenyi Istvánnak nyitom a kaput – mondja Szt. Péter.
- Széchenyi jön? – kiált az úr meglepetve, és odakiált két angyalnak: »Nosza, hamar hozzátok elő az atillámat.«

Széchenyi közben benyit, s az isten nyájasan fogadja, valamint gyöngéden figyelmezteti Jézus Krisztust is.

– Gyere közelebb, édes fiam, adj kezet Pista bátyádnak.” A folytatásban még két anekdotát közöl: egyet József nádorról, a másikat Napóleonnól. Napóleonnól van egy másik anekdotája is, a *Johanka néni, Franciska néni és keresztapám* című szövegében.

3.

Az adomának-anekdotának történetiségére is apellált Mikszáth Kálmán. Ilyen az *Ősök és unokák* címűben a Tisza Kálmán őséről, Tisza Pálról szóló: „Az öregúr, aki nekem az adomát elmondta, az apjáról hallotta, meglehet, hogy az ő apjához is hasonlóan jutott a kis történet – de akár milyen régi is, érdemes elmondani.”

Megmutatja az adoma születésének a módját *Az elbúsult mamulek* című elbeszélésében, ismét csak az élőbeszéddel való szoros eredetét bizonyítandó: „Azt mondják, hogy a *szemeikből is tud olvasni*.

Igaz, hogy ez ellen meg azt lehetne fölhozni, amit az egyszeri erdélyi úr Herman Ottó ellen.

Elbeszéljem, vagy ne beszéljem el?

Inkább elbeszélélem, ha emiatt ki találnék is zökkenni egy kicsit az előadásom folyamatjából.

Mikor még Herman pókkönyve legfeljebb valahol az asztalfiókban hevert, hézagos kéziratban (mint most a halakról írt könyve), beállított pókfajok gyűjtése közben egy művelt erdélyi főúrhoz, ki igen szívesen látta.

Beszélgetés közben rátérnek csakhamar a fiatal tudós témájára.

- Ön tehát pókokat keres itt a vidékünkön?
- Igen, és találtam is már vagy harmincféle fajt.
- Az nem lehet – mondja kétkedő mosollyal a gazda –, hiszen nincs is több pók, mint háromféle: a kaszás pók, a keresztes pók és a közönséges pók.
- Hogyan, ön nem látott volna soha többfélélt? Oh uram, hisz az ember csak ránéz és mindjárt a szeméről meg tudja őket különböztetni.
- Ugyan menjen – kiáltott fel a főúr bosszankodva. – Hiszen a póknak szeme sincsen!

E szerény kitérés után, mely különben nagyon is a tárgyhoz tartozik, visszatérek a történetemhez, melynek egész anyaga úgyszólván felette sovány.”

Egyértelmű, hogy Mikszáth Kálmán kezében az anekdota *műfaj*, kifejezési forma, amelynek nem ösztönös, hanem igen tudatos művésze, aki bátran él a lehetséges variánsokkal, elannyira, hogy lépten-nyomon újraalkotja műfaját. El kell tehát fogadnunk Diószegi András ama megfigyelését, miszerint „Mikszáth tudatosan megszerkesztett, témakörök szerint elrendezett anekdotikus kötetei mintegy »szociológiai« leltárát adják kora társadalmi típusainak, egyszersmind ezek az alakok pszichológiai alaptípusok is”. Nehezebb elfogadni Barta János véleményét, aki szerint sok anekdotának tartott Mikszáth-szöveg valójában pletyka, szemlélete legalább az, ami jellemző, hiszen az író a történeteit „egy elképzelt otthonosan szűk kör számára elmeséli”, ez a szűk kör ebből következően nem támasztott magasabb igényeket az íróval szemben. Közelebb kerülhetünk azonban Mikszáth anekdotáihoz, ha bennük példázatokat látunk, hiszen az igazolás, a bizonyítás szándéka is bennük foglaltatik, hogy az anekdotában a példabeszéd képes beszédként szülessen újjá. Teljeskörűen ezt bizonyíthatja Mikszáth fentebb idézett anekdotikus példabeszéde is.

4.

Homályban marad a századvégi magyar novella összefüggése a magyar dzsentrivel. Legpregnansabban Németh G. Béla fogalmazta meg az összefüggést, amikor azt fejtegette, hogy *A jó palócok* és *A tót atyafiak* után tudatosan ezektől elszakadva formált ki egy új formaváltozatot Mikszáth Kálmán, de akkor is fonta a „helyét, a formáját, a lehetőségeit nem leelő dzsentri” és cívisparaszt, a paraszt és a parasztnábob feje köré az anekdotakoszorút. Nem vitás, hogy a dzsentrihősei szívéhez közel állnak, miközben nincs lelkes véleménye erről a társadalmi osztályról, amikor azt állítja, hogy a „nemesség ma . . . két részből áll: szíves házigazdákból és a vendégekből” (*Mi a sokk*). „Én magam is a vendégek osztályához tartozván – olvassuk –, hosszú »lengyelkedésem« alatt szerzett tapasztalataimból kifolyólag a következő tanácsokkal szolgálok tisztelt kollégáimnak, kik egy-egy kastélyba bejutnak, melynek gazdája még nem »egy mitőlünk.«” És a dzsentriviselkedés szabályaiból, a dzsentrimodorból tart elbeszélői tanfolyamot. Megrajzolja a dzsentrikarriert is: Nalóczi Gyurinak „amíg a pénze tartott, nasizott, kártyázott a pesti kávéházakban, ahelyett hogy a tanórákra járt volna, mikor pedig a pénze elfogyott, gíbickedett a navivasi-játékosok mellett . . . Napról napra süllyedt emellett az élet mellett. A szép fiúból lassankint sárga viaszkepű proletár lett, hogy napról napra még mélyebben essék s ott találja magát egy reggel a társadalom

legutolsó söpredéke között” (*A fátum gyermeke*). Egy másik leírása még érzékletesebb:

„Kik ezek a kezesvadászok? Ejh, hát azok, akik dolgozni nem akarnak ugyan, de lopni restellnek, akik kitalálták, hogy a kezes a legkényelmesebb eszköz a megélhetésre, ha az embernek semmije sincs.

Különben nem épp holmi dib-dáb emberek ezek a kezeskeresők; többnyire végzett földesurak, fényes családi neveikből élődo proletárok, gazdag nagybátyáik hosszas életével sújtott uracsok. Azok, akik leszálltak oda, hogy jótállót kell keresniök és azok, akik odáig vitték, hogy reményük van zsiránst – fogni. Ez a láncszem tehát a felső régiókból leér egészen a százesztendőre lefoglalt fizetésű hivatalnokig s a semmitemő elegáns uccataposó specialitásokig. Tovább nem megy. Ami azon alul van, az már a kvalifikáció alá esik.

A kvalifikációt azért említem, mert embereinknek szigorúan tisztességesnek kell *látszaniok*, miután megélhetési eszközük épp e külső tisztesség” (*Adósok, jótállók, hitelezők*).

A pusztulás képei társulnak a dzsentriélethez. „A nemesség odalett, elzüllött . . . A kastélyok még ott állnak a palóc falvakban, hanem már nagyon kopottak. Némelyiknek a fedelén becsurog az eső is. Másokról ellenben levakarták a címereket” (*Utazás Palóccorszáiban. A Pakas*).

Vagy:

„A nagy luxus, a nagy adó, meg a nagy adósság legelőbb seperte el a dzsentrit.

Tudós urak cikkeket, egész könyveket írnak a dzsentri pusztulásáról, hogy annak így kellett történnie, mert ez olyan, mint a fogzás: kihull az egyik fog, másik nő helyette, nem történik semmi változás, a világ kereke tovább fog forogni.

Van aki megsiratja a nemességet, van aki azt mondja: elaggott már, hadd menjen az útból, ha korhadt . . .” (*Urak és cigányok*)

Kedvtelve festett dzsentriportrékat, az életmódrajzok mellett viselkedésrajzokat: „Nyalka, szőke, fürtös fiatalember, aki két predikátummal írta a nevét (lynkei és boróti Boróth Károly), csókolni való dzsentri-gyerek; ivott, lovagolt, kártyázott s keresztnevükön emlegette a mágnásokat” (*A dzsentri-fészek. Az első látogatás Gereylen*).

S ha a dzsentrikérdést felvillantottuk, essék szó a társadalomról és a vármegyéről hirdetett nézeteiről is. Korának „bolondos korszellemét” említi (*Az utolsó oligarcha*), és annak romboló szellemét: „Most, amikor naponkint olvassuk az újságokban a tömérdek pusztulást, licitációt, gazdát cserélt főúri birtokot – jólesik ökegyelmeikre (ti. a parasztmágnásokra) gondolnunk, akik a kis lajbi zsebükből fizették és fizetik ki az adójukat” (*Parasztmágnások*). Mikszáth Kálmán azonban nem állapodik meg az ilyen megállapításoknál, általánosításra is vállalkozik, amikor leírja: „nem valami nagy dolog már a

XIX. században, hogy két ember, aki végtelenül boldog lehetne, véletlenül boldogtalanná legyen?”! (*Hogy lettem én négy gyermek apja?*)

Ennek a világnak a tartóoszlopai pedig vármegyék, amelyekről Mikszáthnak ugyancsak kételyei voltak. „Hiszen mi a megye ma? Egy amputált ember. De hogy van amputálva? Az egyik lábát levágták (nota bene az egészségest), s tettek helyette gumilábot (amelyik hajladozik, de nem jár), az egyik fülébe ólmot öntöttek, hogy ne halljon, az egyik kezét (az egyik alispánt) elvágták, hogy keveset markoljon, és mégis azt kívánják tőle, hogy erőtlen legyen!” (*A tekintetes árvaszék*) Hasonlóan nyilatkozott a *Nem igaz a korrupció!* és *A statisztika* című írásában is.

5.

Fogadjuk el Szalay Károly véleményét, amely szerint az anekdotában Mikszáth a maga moralista ihletettségének formáját találta meg, amikor „az anekdota és az emberi viselkedés modelljei” címen kezdett Mikszáthról értekezni a Mikszáth korának humorát és satíróját tárgyaló művében. Hihető, hogy Mikszáth morálja nem a hőseié, főképpen nem a dzsentrialakoké. Egy józanabb polgári mentalitás nyilatkozott meg ítéleteiben, szemérmesen szólt az élet dolgairól és csak kivételes helyzetekben szabadosabb.

Szemérmessége a szerelem kérdéseiben a leginkább nyilvánvaló. Őt mintha nem fűtötte volna a korszak erotikus láza. Sztereotípiákkal élt lány- és asszonyalakjainak leírásakor, mint aki csak messziről nézte a női nemet, de közel magához nem engedte, mintha félt volna, hogy nem tud ellenállni a csábításnak. A szép Kacsó Istvánné például „módos menyecske volt, szép apró lábai, mint a fehér hattyú, hát még igéző lábikrái . . . rózsaszín lett a menny ott, ahova lépett, kigyúlt, vérvörös lett ahová nézett” (*Az elveszett nyáj*). A szép színész nő mozdulatai liliomhajlásúak, a termete „égő nap szúrása” (*Hogy lettem én négy gyermek apja*). A női lábakon állapodik meg leginkább a tekintete: a tót lányok is „módosan lépkednek hattyúfehér lábacskaikkal” (*A becsületbírák előtt*). A nők arca hol a „pogácsa-alma” (*Az asszony hajszálánál csak az ezze hosszabb*), hol „tejbe mártott rózsa” (*A Kürthy né uborkái*), ritkábban a női nevetés is „olyan csiklandozó . . . mint a tavaszi napfény” (uo.).

Szelíd erotika az övé: „Mikor az a bohó lány felgyúri szoknyácskáit kissé s keresztülteszi a nyakán (ti. a lúdén) gömbölyű rózsaszín lábait, érdemes megnézni, mert akkor látszik meg igazán, milyen vakító fehér a tollazata” (*A brézói ludak*). Vagy: „Katáng Márton a szentmise alatt odahajolt a Tornonyos Istvánnéhoz . . . egy szép zahorai menyecske . . . és megcsókolta a nyakát” (*Intra dominium*). Több ízben is kacér szójátékot jegyez le, ezek között a legjellemzőbbet idézzük:

- „ – Ha magának uram több bátorsága volna, magának minden sikerülne.
 – Minden?
 – Minden!
 – Az is, amit én gondolok?
 – Az is.

És elpirult hozzá egy kicsit, mert a szép Ágnes mindenik udvarlójáról tudta, mint gondol” (*Az asszony hajánál csak az esze hosszabb*).

Nem reagált az erotikus üzenetekre és impulzusokra, egészen tartózkodó, amikor érzelmegnyilatkozásokról kell írnia. Szépségeszménye is konvencionális, eszményített inkább, semmint egyéni vonásokat hordozó. Pedig 1880-ban megjelent Gozsdu Elek *Az aranyhajú asszony* című műve, és 1884-ben Bródy Sándor *A nyomor* című novelláskötete került az olvasók kezébe.

A jellemző *A gumilashti zsinór* című írása 1883-ból, amely egy nyilvánvaló házasságtörés szerelmi találkozás leírása. Csak külsőségeket látunk, a felsorakoztatott apró jelek teszik valószínűvé, hogy az egyik vendég és a háziasszony között érzelmi egyetértés van, s hogy az éjszakát együtt töltötték.

6.

Mikszáth Kálmán nem volt aktív viszonyban a természettel sem – a testiséget és a természetiséget kizárta tehát figyelme köréből az 1880-as évek első felében. Mintha egyetlen természetmodell lebegett volna a szeme előtt, amikor tájat kellett leírnia. Íme, egyike a legrészletesebb leírásainak:

„Amint jövünk, jövünk csendesen mélláztatva, két kopár hegygerinc, mely egynek kéklött messziről, hirtelen szétválik (mintha a száját nyitná mosolyra), s kitérül az édes völgy füveivel, virágaival. Langyos fuvallat száll a völgyön, mely szemlátomást tágul, hosszabb, öblösebb. A két hegygerinc kijebb fut, s elcsukja egészen előlünk a nagy idegen világot: nem ereszi oda.

Túl a nevető réteken, a »kilenc fűzfánál« egyszerre csak odaugrik valami a kocsihoz, csörögve-locsogva: Hipp, hopp, én vagyok itt, a »Hollócska« patak!
 És vígan fut a kocsi mellett bandériumnak egész hazáig” (*Egy jó asszony*).

7.

Ha újabb vizsgálódási pontokat jelölünk ki, újabb bizonyságokat sorakoztathatnánk fel Mikszáth Kálmán ellentmondásos karakterű művészetének. Rendhagyó volt a művészetete, és nyilván nem véletlen, hogy Gyulai Pál nem szerette, pedig az eszményítés híve is találhatott Mikszáth szövegeiben fogódzót. Anekdotázó is, de az anekdotát kételyek is befutják, mint *A nagy Regdon*

Mihály című elbeszélésében, ahol is azt mondja, „minden igaz az alábbiakból, csak a nevek nem”. Majd hozzáteszi: „De talán nincsenek is már igaz nevek.”

Szélsőséges pontjai is vannak novellisztikájának az 1880-as évek első felében. Az egyik az etnográfiai érdekűség az *Új társadalom* című írásában. A magyarországi bolgárok házassági szokásait írta le anekdotikus elbeszélésében: a bolgároknál az apa a fiát magának házasítja meg, a felesége pedig egykoron az apja „fiatalkori flammeja volt”, ilyen módon „az apa felesége a fiú nevére van bejegyezve”. Látomást ír meg *A menny belseje* című 1883-as elbeszélésében. Fő kérdése kapcsán elmélkedik ebben az írásban arról, hogy a víziókban a rendkívüli olyan mozzanatot is hordoz, ami igaz. Ilyen módon, miként a *Megint megkerült a Csákó* című elbeszélésében megfogalmazta, a „mese valósággá nővi ki magát”. Ez is, akárcsak *A király kibékülése* című írása „novellának nagyon mesés, történelemnek valószínűtlen, de a mesénél mégis több”. A csodás-látomásos jelenségekkel kapcsolatban érdeklődéséről ad számot: „Ahol csak szerét tehettem, mindenütt beszéltem azokkal, akik már látták az eget belülről. Körülbelül nyolc ilyen emberrel esett találkozásom. S mindnyájuk beszéde közt volt bizonyos összefüggés – ami azt bizonyította, hogy *ugyanazt* az eget látták, mert *úgy* látták.” Ecsetelte is az öregemberektől hallottakat:

„Többnyire pünkösdi hajnalán nyílik az meg, de nem minden ember látja, aki künn van, csak minden évben egyetlen kiválasztott.

Éjszaka idején esik a látvány. Szélszentes idő ha van. Fűvek, fák levelei nem mozognak. A föld lanyha párákat lehel ki. Bogár se zizzen, madár se röpköd. Az erdők mozdulatlanul állnak őrten körös-körül.

Ekkor hirtelen szétcsapódnak az ég csillagos függönyei. Egy fényes vérvörös csík (az ég túlsó oldala) villám-hirtelen megnagyobbodik, s az ég felső tájékai mintha lefelé ereszkednének, de rézsunt, nagy darabon láthatók . . .

Tündéri zene szólal meg, melyhez fogható bájosat emberi fül meg még nem hallott, az egész természet megtelik csodálatos bűbajos zsongással, s úgy látszik, mintha minden visszhangozná azt, a fák, folyamok és sziklák.

Benn az égben pedig processzió megy halk énekszóval. Angyalok viszik a zászlókat röpködve, s levett kalappal mennek az emberek hosszú sorban, köztük néhány falubeli ismerős is.

De mindez csak egy fél másodpercig tart. Addig se. Csak éppen egyetlen pillantás, mely alatt tátva marad az ember szája a csodálkozástól és gyönyörtől.”

A misztikum vonzásának azonban az író ellenáll, leszállítja tehát a látomást a magasból és nagyon hétköznapi történeté degradálja.

Ezek a szöveghelyek éppen úgy a kivételek, mint ahogyan kivétel a következő töprengése is: lehetőségei előtt lebbenti fel a fátylakat:

„Hogy mi egy öngyilkosságnak az oka . . . miképpen jön odáig a lélek, hogy kihámozza magát erőszakosan a testből, azt nehéz egészen igazán eltalálni az újságíróknak is . . .

Az az egy konstatált tény volt, hogy úgynevezett »rossz anyagi körülmények« vitték a halál elé; hanem mi volt a lelki processzus, ez volna érdekes a pszichológusnak.

Én azonban véletlenül csak nemzetgazdász vagyok. Nekem az kellene, hogyan, miért jutott ily desperátus viszonyok közé ez az én Pálom, aki higgadt, szelíd, okos ember volt egész életében” (*Út a pisztolycsőig*).

8.

Sejtelmekben, utalásokban sem szegény Mikszáth Kálmánnak az 1880-as évek első felében írott sok-sok szövege. Olyan művének őscsírája van például az *Ügved-segéd koromból* című írásában, mint amilyen *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című lesz: „Hanem egy félóra múlva aztán meghozta a szakácsné a hírt a piacról, hogy a kisasszony megszökött az éjjel egy hadnaggal, útközben meg is esküdtek volna egy faluban, revolverrel kényszerítve a papot az áldásra . . .”

Irodalmi utalás van Vajda János 1875-ben megjelent *Alfréd regénye* című művére: „Mondjuk a derék fiatal urat Alfrédnek (mondjuk, mert a nőcsábítókat körülbelül e névvel keresztelik a regényekben) (*A szerelmes gentleman*).

S ha elfogadjuk Alexa Károlynak azt az állítását, hogy „Mikszáth műveinek egy közel sem jelentéktelen hányadát egy Krúdy vagy egy Kosztolányi is vállalhatná”, akkor adalékként Papp Dánielre is hivatkozunk: *A Balóthy-domínium* című 1884-es elbeszélésében ott van egy passzus a Bánát „tündérlak” voltáról, amely így ösképe Papp Dániel nevezetes „tündérlak-képzetének”:

„Áldott kövér föld volt, mind a négyezer hold egy darabban. S ez az egy darab olyan, mintha az egész világ oda volna teremtve kicsiben. Volt ott folyó végig a hosszú, széles réten, folyó hátán malom, hegy s hegy hátán szőlő, ott volt erdő, ősvadon a fele, szelíd gesztenyéből a másik fele. Körülbelül ilyen lehetett a paradicsom, ha nagyon szép.

Bolóthy Boldizsár büszke arccal mutogatta vendégeinek a birtokát.

– Pompás fekete agyag – szólta ilyenkor, és meghasította kampósbotjával. – Kenyérre lehetne kenni, mint a vajat.

Igaz is, hogy prima klasszis talaj volt. Egyszer arra jártak a földkóstolók, s az egyik eképpen nyilatkozott:

– Mikor az Úristen a Bánátust teremtette, hát egy darab kiesett a kezéből, s ide csöppent.”

Krúdy Gyula *Őszi versenyek* című kisregényének legszebb részletét idézi fel Mikszáthnak a *Rózsa Sándor redivivus* című elbeszélésnek alábbi fragmentuma: „Rózsáné asszonyom még megérdemelte a csiklandozó szót. Azokhoz a harminc–negyven év közötti asszonyokhoz tartozott, akiknek illik a heccelés. Nagy fekete szemeiben még csillog a tűz, arcán még a hamvasságnak is volt valami nyoma, de már elmúlóban, az ajkak már bágyadtak, a homlok már színtelen, de a fehér halánték, a gödrös áll és az üde nyak még ingerlő.”

Ezek után már azon sem csodálkozunk, hogy ott van Ady Endre „négy-öt magyar összehajol” képe egy Mikszáth-mondatban: „az a négy-öt magyar érzésű szász ember” (*A két titkos ügynök*), s hogy a „minden Egész eltörött” képzetet is ő írta le (talán) először *A seprűs tót* című 1884-es elbeszélésében az új világról értekezve:

„Ősz fele vígan ballag haza Matyej. Két társzekér viszi utána a gabonát, a »részt« . . .

De amerre útja viszi, faluk és szérük mellett, néhol egyszerre elhal ajkain a vidámság.

Egy-egy bolond gőzcséplőgép zakatol bele az éneklésébe.

A Matyej szíve elszorul.

Nemcsak a nyírvevesszőt tette tönkre a cirok, hanem a cséplőt is szemlátomást agyonüti a »masina«.

Szalad a világ minden dolga szanaszét, mint összetört tál cserepei.”

Nem véletlen immár, hogy egy másik, majd Ady Endrénél megszólaló kifejezésre bukkanunk *A tekintetes vármegye* című Mikszáth-novellában is: „az egyik fülébe ólmot öntöttek, hogy nagyot halljon”.

Kitetszik az is, hogy ezeket az anekdotikus vonású elbeszéléseit írva megbarátkozott a mesével, a népmesével is, mert írt ilyeneket is, a legendával és a maga egyéniségéhez szabta az anekdotát, csak éppen a polgári szabású naturalista novellatípussal nem barátkozott meg. Nem kell csodálkozunk. A magyar patriarchális világrend megbomlott. „Amióta alá kezd merülni a négy-csengős lovon járó nemesi osztály vagy világ, s gyalog jár vagy kócos hámú lovon a paraszt, amióta kitolni kezdi fejét az új polgári osztály, mely a dzsentrit fogja helyettesíteni, azóta született meg a lófejű vasút, mely lassankint meghonosodik a többi nagyobb magyar városokban is” (*A tramway*). Mikszáth Kálmán ennek a világnak látó írója volt!